

העובדות שביסוד הזיכרון

יחיעם ויץ

עדיית זרטל, האומה והמוות: היסטוריה זיכרון פוליטיקה, דביר, אור יהודה 2002,
315 עמודים

א

הספר הוא קובץ מאמרים שהתפרסמו בכמה במות, ומטרתו להאיר 'על זיכרון המוות, ותרבות המוות, ועל הפוליטיקה של המוות בשירות האומה' – הרכיבים המשמעותיים של 'הקשר הפטלי' בין הלאומיות הישראלית לבין 'המוות במרחב הציבורי של ישראל', כהגדרת המחברת ב'פתח הדבר' הקצר לספר. בהמשך נכתב:

בה במידה זה גם ספר על זיכרון קולקטיבי, על הזיכרון כסוכן תרבות, המעצב תודעה וזהות ומעוצב על ידן בהליך גומלין מתמיד; על האופן שבו נוצר ויוצר הזיכרון הקיבוצי הישראלי של מוות וטראומה, ועל דרכי עיבודו, קידודו ותפעולו במרחב הציבורי של ישראל מאז ראשית הציונות הארץ ישראלית, ובמיוחד בחצי המאה האחרונה, מאז שואת יהודי אירופה [עמ' 13-14].

זו מטרה ראויה ביותר. הרי האומה העברית נמצאת במצב שמהותו שהייה מתמדת בלב 'קן הקץ'. יתרה מזו, לא ניתן להבין ולחוש את הטעמים העמוקים המניעים את אומתנו בלי להידרש לדיאלוג העצוב והטרגי בינינו לבין המוות והמתים. זאת ועוד, לא ניתן להכיר את החברה הישראלית מהקמת המדינה ועד עתה בלי להבין את המקום ואת המעמד שיש ל'צל השואה' ברובד המודע ועוד יותר מכך ברובד הלא מודע שלה. צל זה השפיע על כל מישורי החברה: הפוליטי, המשפטי והתרבותי, ובמיוחד על שני מישורים מכריעים – המישור של דימוינו העצמי ומישור החרדות. בשני אלה מצוי הצופן המסוגל לפענח את הקוד הנסתר של חברתנו, צופן שחשיבותו רבה לאין ערוך.

דוגמאות רבות ממחישות את העיקר החשוב הזה. אחת מהן היא 'ימי ההמתנה' במאי 1967, לפני הניצחון במלחמת ששת הימים. הימים האלה קבעו במידה רבה את אופיו של 'היום השביעי', שעיצב את התוצאות הראשוניות של המלחמה. כך, למשל, הדחתו הכפויה של לוי אשכול מתפקידו כשר הביטחון וצירוף שרי גח"ל (מנחם בגין ויוסף ספיר) לממשלה

השפיעו על יכולתה של ממשלת ישראל לשאת ולתת עם גורמים פלשתינים בנוגע לפתרון השאלה הפלשתינית. רבים טוענים שהעובדה שראש הממשלה היה משותק ומוכה ושעמד בראשות ממשלה עם גורמים מן הימין הביאה לירידה דרסטית בכושר ההחלטה של הממשלה ושל עוצמו.

השפעת ימי ההמתנה על עיצוב 'היום השביעי' קשורה לענייננו. באותם ימים, שהיו רוויי חרדות, התחוללה תופעה מרתקת: לראשונה בקורות המדינה נגעה החברה הישראלית בתחושת השואה ולראשונה שאלה את עצמה: האם דבר כזה עלול לקרות לנו שנית? ב'שיח לוחמים' כתב מוקי צור בעניין זה:

נוטים אנו, ואולי בצדק, לשכוח ימים אלה של לפני מלחמת ששת הימים, אך הם היו הימים בהם קרבנו מאוד לגורל היהודי, ממנו נמלטנו כנכונים משך שנים. לפתע התחילו הכל מדברים על מינכן, על השואה, על העם היהודי שגורלו מופקר. השואה לא הצטיירה בעינינו כאפשרות ריאלית [...] אלה שעברו את השואה, אלה הרואים תמונת אמא ואבא, אלה השומעים צעקות מתוך חלום של קרובים, אלה ששמעו סיפורים – יודעים כי אין עוד עם הנושא עמו תמונת־רפאים כזו.¹

המגע של החברה הישראלית עם תחושת החידלון ועם אימת המוות היה גורם מרכזי לאופוריה ולגל המשיחי שצצו בעוצמה רבה מיד לאחר הניצחון. הקביעה שהמלחמה היתה 'מלחמת ישועה וגאולה' נבעה מן התחושה שמלחמה זו הצילה את העם מאימת הכיליון ששררה בו בימי ההמתנה. זאת ועוד, היו שטענו כי 'ההסבר לניצחון מצוי בפתח מפני שואה': הלוחמים היו מודעים, בעיקר בעת ההמתנה, לכך 'שהם יוצאים למלחמת קיום'.² בעזרת הדוגמה הזאת אפשר להפנים את התפקיד האדיר של השואה בחברה הישראלית, ולכן אפשר לצפות בעניין לספר העוסק בנושא הטעון הזה.

ב

לכאורה, עדית זרטל כתבה ספר נאה – הוא נכתב באורח מכובד, תוך כדי שימוש במילים רמות ובציטטות מדברי הגות מכתבי גדולי החוקרים. ואולם, למעשה לפנינו ספר בעייתי מכמה היבטים. ראשית, במידה רבה יש בספר מצג־שווא. רבים וטובים כבר קיבצו לכרך אחד מאמרים שהתפרסמו במקומות שונים ועניינם נושא מוגדר משותף. כך, לדוגמה, ב־1994 קיבץ זאב צחור את כל מאמריו העוסקים בדוד בן־גוריון לקובץ ששמו החזון והחשבון: בן־גוריון בין אידאולוגיה לפוליטיקה. הוא הציג ברורות את מטרתו במבוא (עמ' 9), ויתרה

1. מוקי צור, 'באחד מן הלילות', ללא כתונת־פסים, תל־אביב 1976, עמ' 180.

2. יונה הדרי, משיח רכוב על טנק: המחשבה הציבורית בישראל בין מבצע סיני למלחמת יום הכיפורים,

1975-1955, תל־אביב 2002, עמ' 240.

מזו, הוא רשם את פרטי הבמות השונות שבהן התפרסמו מאמרי הקובץ (עמ' 299). כך נהג גם מרדכי בר־און בקובץ מאמריו גבולות עשנים: עיונים בתולדות מדינת ישראל, 1948-1967, שהתפרסם בהוצאת יד בן־צבי לפני כשנה, וכך נהג שמואל אלמוג בקובץ מאמריו הנקודה היהודית: יהודים בעיני עצמם ובעיני אחרים, שהתפרסם לאחרונה בהוצאת ספרית פועלים.

מחברת הספר הנדון כאן נהגה בדרך שונה לחלוטין. יש תחושה כבדה שזרטל מנסה לטשטש את העובדה הבסיסית שספרה איננו ספר קוהרנטי אלא קובץ מאמרים. ב'תודות', בראשית הספר, היא מודה לעדי אופיר, העורך הקודם של כתב־העת תיאוריה וביקורת, ש'פירסם את עבודותי הראשונות על חנה ארנדט ועל משפט אייכמן' (עמ' 11), אך אין בספרה אפילו צל של אזכור המעיד על כך שהמאמר הפותח, 'המעונים והקדושים: כינונה של מרטירולוגיה לאומית', התפרסם לפני שנים אחדות בזמנים (גיליון 48 [אביב 1994], עמ' 26-45).

אבל הספר לוקה באופן חמור במיוחד במישור ההיסטורי. הוא מלא וגדוש שגיאות ותוכנות המנותקות מן המחקר ההיסטורי שנערך בדור האחרון. דוגמה לשגיאה כזאת היא קביעת המחברת כי דוד בן־גוריון טען שגרמניה של אדנאואר היא 'גרמניה אחרת' כדי להצדיק את הסכם השילומים עם גרמניה, שנחתם בסתיו 1952 (עמ' 133 הערה 120). למעשה, באותה שנה הוא לא השתמש בביטוי הזה אפילו פעם אחת, מן הטעם הפשוט: הוא הביא אותו לעולם שנים רבות לאחר מכן, בדיון שנערך בכנסת בקיץ 1959 בעניין המשבר הפוליטי בינו לבין שרי אחדות־העבודה עקב התנגדותם לקשרים הבטחוניים עם גרמניה המערבית. לאחר כמה חודשים, במרס 1960, הוא השתמש בו שוב בעקבות שיחתו עם הקנצלר אדנאואר בניו־יורק. אבל ב־1952 איש לא העז לדבר על גרמניה במונחים כאלה. גם קביעת המחברת שבן־גוריון החליט לתבוע את השילומים מגרמניה 'כמעט לבדו, נוכח אופוזיציה סוערת הן בקרב יריביו הפוליטיים והן מביתו הפוליטי' (עמ' 143) איננה נכונה משלוש בחינות. ראשית, האופוזיציה בביתו, מפא"י, היתה שולית. כל ראשי המפלגה תמכו בו (להוציא יושב־ראש הכנסת יוסף שפרינצק ושני חברי־כנסת שלא היו אז חלק מצמרת המפלגה – אליעזר ליבנה וחיים בן־אשר). שנית, האיש המרכזי בפרשת השילומים היה משה שרת, ולא דוד בן־גוריון. הוא נשא לבדו ברובו המכריע של העול המפרך והסיופי בדרך המפותלת להסכם השילומים. לדוד בן־גוריון היה תפקיד חשוב ביותר, אך מוגדר: מתן תמיכה ציבורית ופוליטית למשה שרת.³ ושלישית, והיא העיקרית, בן־גוריון לא החליט לבדו את ההחלטות בעניין זה. לא מדובר בהחלטה חותכת ויחידה, אלא בתהליך ארוך שהחל בשלהי 1949 ובו היו מעורבים כמה אישים – מהם ידועים, כמו אליעזר קפלן, נחום גולדמן ודוד הורוביץ, ומהם ידועים פחות, כמו גאורג לנדאואר, הקונסול במינכן אליהו ליבנה ואנשי משרד החוץ, כמו גרשון אבנר, שתרומתם לתהליך היתה מכרעת. ראש הממשלה קיבל לבדו רק החלטה אחת: להביא לאישור הכנסת את ההצעה לפתוח במשא־ומתן ישיר עם גרמניה המערבית בעניין השילומים.

3. על כך ראו: יחיעם ויץ, 'משה שרת והשילומים מגרמניה, 1951-1952' (טרם התפרסם).

הוא אימץ החלטה זו לאחר שנחום גולדמן דיווח לו על שיחה שניהל עם הקנצלר אדנאואר ב־6 בדצמבר 1951 בלונדון.⁴ ההחלטה הזאת היתה מכרעת, אך מדובר במעשה מוגדר שהיה חלק מדרך ארוכה, שראש הממשלה לא היה ההולך היחיד בה. דוגמה נוספת וחמורה נמצאת במשפט השגוי הזה: 'בדיון בכנסת על זיכרון השואה לא עלה גם עניינו של קסטנר, שמשפט הדיבה של מאשימו, [שהיה] למעשה משפט היודנראט היחיד בישראל [...]'. (עמ' 130). המשפט לוקה בחסר משתי בחינות. ראשית, בדיון שנערך בכנסת במאי 1953 בעניין הצעת החוק 'זכרון השואה והגבורה' לא עלתה סוגיית ישראל קסטנר מסיבה פשוטה: המשפט המכונה 'משפט קסטנר' החל בינואר 1954, כלומר יותר מחצי שנה לאחר הדיון הזה. שנית, המשפט הזה כלל לא היה 'משפט יודנראט'. קסטנר מעולם לא היה חבר היודנראט בבודפשט. הוא היה חבר בגוף ששמו היה 'ועדת העזרה וההצלה'. ועדה זו הוקמה ב־1942, שנתיים לפני שגרמניה הנאצית כבשה את הונגריה, במטרה לסייע לפליטים שנסו מסלובקיה ומפולין להונגריה הבטוחה יחסית. לאחר הכיבוש הגרמני שינתה הוועדה את ייעודה והתמקדה בהצלת יהודים באמצעות מגעים עם הגרמנים. דרכו של הגוף הזה היתה מנוגדת לחלוטין לדרך היודנראט בבודפשט, שבראשו עמד שמואל (שמו) שטרן. בהיסטוריוגרפיה יש לקבוע את מקומה של ועדה זו לצד גופים שגיבשו דרך חלופית לדרך היודנראט, כמו 'קבוצת העבודה' שקמה בסלובקיה בראשות הרב דב בר וייסמנדל וגייז פליישמן. לכן, הקביעה שמשפטו של ישראל קסטנר היה 'משפט יודנראט' היא טעות גסה.⁵

ג

התובנה הבעייתית ביותר בספר נוגעת לשאלת היודנראטים בתקופת השואה. זרטל מקבלת את העמדה החד־משמעית והחדה שמביעה חנה ארנדט בספרה אייכמן בירושלים, שנכתב לפני כארבעים שנה, כשהמחקר בנושא הכאוב הזה היה בחיתוליו. פעמים אחדות מציגה זרטל בספרה את העמדה השיפוטית ולפיה ראשי היודנראטים היו חלק אינטגרלי מתהליך ההשמדה הנאצי, ושיתוף־הפעולה שלהם עם הנאצים היה תנאי הכרחי להצלחתו. כך, לדוגמה, היא כותבת שהם 'רתמו את עצמם, למעשה, למימוש המדיניות של רוצחיהם, והיו למשתפי פעולה, למרכיב חיוני במנגנון ההכחדה שהופעל נגד יהדות אירופה, נגד קהילותיהם שלהם, ובסופו של דבר גם נגד גופם שלהם' (עמ' 200).

הקביעה הנחרצת והמונוליטית הזאת מתעלמת לחלוטין מן הספרות הענפה שנכתבה בנושא, המציגה תמונה מנוגדת לתמונה שמציגות ארנדט וזרטל. הממצא המרכזי העולה

4. יומן בן־גוריון, 10 בדצמבר 1951, אב"ג.

5. על כך ראו: יחיעם ויץ, האיש שנרצח פעמיים: חייו, משפטו ומותו של ד"ר ישראל קסטנר, ירושלים 1995.

מספרות המחקר הוא הרב־גוניות של תופעת היודנראטים, והעובדה שלא ניתן כלל להגדיר מאפיין כללי של התנהגותם. בכל תחומי החיים וההתנהגות, כמו למשל בתחום היחסים עם השלטון הגרמני ועם המחתרות המזוינות או ביחס לעבודת כפייה, היו כמה תבניות פעולה. כך, למשל, היו יודנראטים שהתנגדו למחתרות (כמו בלודז'), היו כאלה שיחסם לתופעה הזאת היה דו־ערכי (כמו בביאליסטוק ובווילנה), והיו שתמכו במחתרות ואף השתתפו במרידה (במינסק שבביילורוסיה, למשל, היודנראט היה בסיס חשוב של המחתרת המקומית ואף של הפרטיזנים). את התמונה הזאת הציג בשנות השישים ההיסטוריון ישעיהו טרונק בכנס המדעי הראשון שערך מוסד 'יד ושם'.⁶

זרטל אינה עוסקת כלל בממצאים האלה, ויתרה מזו – היא אינה מזכירה את הספרות המדעית העוסקת בנושא הזה. היא אינה מזכירה כלל את ספרו של ישעיהו טרונק יודנראט, שהתפרסם בראשית שנות השבעים ויצא לאור בעברית ב־1979⁷ – והרי הספר חולל מהפכה בתפיסת התופעה של היודנראטים. כמו כן אין היא נדרשת למחקרים הרבים על יודנראטים מקומיים, שהתפרסמו משנות השבעים ועד היום. מחקרים אלה מעשירים את הראייה ההיסטורית של התופעה הטרגית הזאת, ומקעקעים לחלוטין את מסקנותיה של ארנדט, עד שבמידה רבה אפשר להגדירן מופרכות. הרי ארנדט התבססה על מחקרים כמו הספר החשוב מאת ראול הילברג, שלא הכיר כלל את המקורות היהודיים.⁸ אפשר להציג דוגמאות רבות למקורות כאלה, כמו המחקר של שרה בנדר על ביאליסטוק, שהתפרסם כספר,⁹ והמחקרים של מיכל אונגר על לודז' ושל אביהו רונן על בנדזין.

גם פה במדינת ישראל התחולל שינוי עצום בדימוי היודנראט – דימוי שבשנות החמישים היה שלילי ביותר. בדונה בסוגיה זו נדרשת זרטל ליומן נתן אלטרמן, העוסק בה. יומן זה התפרסם ב־1989 בעריכתו של דן לאור.¹⁰ ואולם, זרטל מתעלמת מן המחקרים המעודכנים העוסקים בעניין זה. כך, למשל, היא לא מצאה לנכון להשתמש בספר היסוד בנושא הזה, ספרו של רוני שטאובר, שהתפרסם לפני כשנתיים.¹¹ בתום הסקירה הקצרה הזאת אפשר לקבוע ברורות: בימינו אולי היה אפשר לקבל את המסקנות שהסיקה חנה ארנדט לפני שנות דור, אך חייבים לעמתן עם המחקר הענף שנערך מאז ועד היום. את זאת זרטל לא עשתה. זאת ועוד, זרטל חוצצת מסקנות גורפות בלי לערוך מחקר רציני. כך, לדוגמה, היא גוזרת גזרות מפליגות על יחסו של בן־גוריון לשילומים מתוך עיון בנאום אחד שהוא נשא

6. ראו: ישעיהו טרונק, 'יחס של היודנראטים לבעיות המרי המזוין נגד הנאצים', בתוך: העמידה היהודית בתקופת השואה: דיונים בכינוס חוקרי השואה, ירושלים 1971, עמ' 160-180.
7. ישעיהו טרונק, יודנראט: המועצות היהודיות במזרח אירופה בתקופת הכיבוש הנאצי, ירושלים 1979.
8. Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, New York 1961.
9. שרה בנדר, מול מוות אורב: יהודי ביאליסטוק במלחמת העולם השנייה, 1939-1943, תל־אביב 1997.
10. נתן אלטרמן, מחברות אלטרמן, ה', על שתי הדרכים: דפים מן הפנקס (נהדיר, ביאר והוסיף אחרית־דבר: דן לאור), תל־אביב 1989.
11. רוני שטאובר, הלקח לדור: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים, ירושלים וקריית שדה־בוקר 2000.

- נאומו במרכז מפא"י ב־13 בדצמבר 1951. זה אמנם נאום חשוב ומלמד, אך בן־גוריון עסק רבות בנושא הזה בשנים 1950-1952, ואפשר ללמוד על עמדתו מתיעוד מגוון: מיומנו, מדבריו במליאת הממשלה, שדנה רבות בשאלה הזאת באותן שנים, וממכתביו. זרטל לא בדקה את המקורות האלה, ויתרה מזו, היא לא בדקה את המאמרים הרבים - כמו המאמרים של יהודית אורבך,¹² של נעימה ברזל¹³ ושלי עצמי¹⁴ - העוסקים בשאלה המוגדרת הזאת. מי שרוצה להציג מסקנות מפליגות על נושא מסוים חייב להתעמק בספרות המחקר העוסקת בו, ולא להסתפק בנאום מקרי שנמצא ביקב או בגורן.

12. Yehudit Auerbach, 'Ben-Gurion and Reparations from Germany', in: Ronald W. Zweig (ed.), *David Ben-Gurion: Politics and Leadership in Israel*, London and Jerusalem 1991, pp. 274-293

13. נעימה ברזל, 'הכבוד, השנאה והזיכרון בדיונים בשאלת הפיצויים והשילומים מגרמניה בשנות החמישים', יד־ושם: קובץ מחקרים, כ"ד (1995), עמ' 203-225.

14. יחיעם ויץ, 'הדרך ל"גרמניה האחרת" - דוד בן־גוריון ויחסו לגרמניה, 1952-1960', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), עצמאות: 50 השנים הראשונות, ירושלים תשנ"ה, עמ' 245-266.